

**ХАРКІВСЬКО-ПОЛТАВСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
У БРНЕНСЬКО-ОЛОМОУЦЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ****Присвячуємо 100-річчю з дня народження проф. Михайла Гетманця**

Звinyaцьковський Володимир,
ORCID ID 0000-0002-5242-2614
Університет Масарика, Чеська Республіка
Маріупольський державний університет
vyaz57@ukr.net

Жиленко Ірина,
ORCID ID 0000-0002-1982-710X
Сумський державний університет
ariadna.irina365@gmail.com

***Анотація.** З'ясується, що серйозні дослідження творчої лабораторії Антона Макаренка проводили три країни: Україна, ФРН та Чехословаччина, і що саме цей «трикутник» забезпечив синтетичний підхід до вивчення літературно-педагогічної спадщини видатного педагога ХХ століття.*

Наголошується на «українськості» Антона Макаренка, який жив в Україні, писав про українців, невтомно працював як організатор дитячої колонії для українських неповнолітніх, а отже його ім'я як педагога і письменника належить українській, європейській, світовій літературі ХХ ст.

Автори наукової розвідки прокладають «місток» від очолюваної проф. Гьотцем Хіллігом лабораторії «Макаренко-реферат» при Марбурзькому університеті (ФРН) до України (проф. Михайло Гетманець) і Моравії – Брна й Оломоуца (проф. Лібор Пеха) і доводять важливість наукової праці останнього, яка допомагає по-новому подивитися на педагогіку Макаренка і його дослідників.

Стверджується, що професор Лібор Пеха, глибоко вивчивши макаренківську педагогіку, з великою повагою ставився до видатного макаренкознавця сучасності – Михайла Гетманця, який першим звернув увагу на важливість «Педагогічної поеми» Макаренка як художнього твору. Водночас оломоуцький дослідник, як і український науковець, наполягають на необхідності вивчення спадщини Макаренка як педагогіки «здорового глузду».

***Ключові слова:** Антон Макаренко, «Педагогічна поема», Лібор Пеха, Михайло Гетманець, Оксана Іваненко, Україна, літературно-педагогічна спадщина.*

**A KHARKIV-POLTAV WRITER
IN THE BRNEN-OLOMOUT PERSPECTIVE****Dedicated to the 100th anniversary of the birth of Prof. Mykhailo Hetmanets**

Zvinyatskovsky Volodymyr,
Doctor of Philology, Professor
ORCID ID 0000-0002-5242-2614
Masarykova univerzita, Česká republika
Mariupol State University, Ukraine
vyaz57@ukr.net

© Zvinyatskovsky V., Zhylenko I., 2023

Zhylenko Iryna,
ORCID ID 0000-0002-1982-710X
Sumy State University
ariadna.irina365@gmail.com

***Abstract.** The present article shows how deep studies of the literary work of Anton Makarenko were carried out by three countries: Ukraine, Germany and Czechoslovakia, thus resulting in a synthetic approach provided to the studies of the literary and pedagogical heritage of the outstanding teacher of the 20th century.*

A special emphasis lies on Anton Makarenko's being Ukrainian: he lived in the Ukraine, wrote about Ukrainians, worked tirelessly organizing children's colonies for Ukrainian minors, and therefore his name as a teacher and writer belongs to Ukrainian, European, and world literary heritage of the 20th century.

The authors of scientific research build a "bridge" from the "Makarenko department" at the University of Marburg (Germany), chaired by Prof. Goetz Hillig to Ukraine, led by Prof. Mykhailo Hetmanets, to Moravia and Brno and Olomouc (Prof. Libor Peha) and prove the importance of the latter's scientific work, which allows to see Makarenko's pedagogy and its researchers in a new light.

It is claimed that Professor Libor Peha, who studied Makarenko's pedagogy thoroughly, had a great respect for the outstanding contemporary researcher of Makarenko's heritage Mykhailo Hetmanets. The latter was the first one to draw attention to the importance of Makarenko's "Pedagogical Poem" as a work of art. At the same time, both the Olomouc researcher, as well as the Ukrainian scientist, insist on the need to study Makarenko's legacy as "common sense" pedagogics.

***Keywords:** Anton Makarenko, "Pedagogical Poem", Libor Peha, Mykhailo Hetmanets, Oksana Ivanenko, Ukraine, literary and pedagogical heritage.*

Вступ

Навряд чи потребує спеціальних доказів думка про те, що літературна і педагогічна спадщина **українця** Антона Макаренка (1888–1939), який народився в Україні (місто Білопілля, Сумської області), творив в Україні і писав про Україну, належить насамперед до української, європейської та світової літератури ХХ століття (а не до «педагогічного совка», як дехто вважає і по сей день). Принаймні у наших особистих розмовах з Михайлом Гетманцем десь уже на початку ХХІ століття ми не раз обговорювали Макаренкову «українськість», а потім із задоволенням прочитали щось подібне і у прекрасній книжці про видатного українського педагога та письменника, яку Михайло Федосієвич написав у співавторстві з онукою Іриною (див. Гетманець М.; Гетманець І., 2013: 32).

Утім виявляється, що не від офіційної радянської АПН, а від довгий час очолюваної проф. Гьотцем Хіллігом (1938–2019) лабораторії «Макаренко-реферат» при Марбурзькому університеті (ФРН) тягнулися нитки і до України (див.: Гетманець М.; Гетманець І., 2013: 17–25), і до Моравії – Брна й Оломоуца (див.: Hillig, 2003) і що саме цей «трикутник» відомих науковців свого часу забезпечив широкий, синтетичний, у дусі сучасної гуманітаристики підхід до літературно-педагогічної спадщини Макаренка (див. Hundert, 1988).

Результати дослідження

Зокрема зупинемось на Моравії. Професор Лібор Пеха (1926–2002) був на три роки молодшим за проф. Михайла Гетманця. Він народився у Брні, тут закінчив Масариків університет. Змолоду був фанатом лісових стежин і керівником дитячих туристичних колективів, які будував за принципами колективної педагогіки Антона Макаренка.

Під час Празької весни Лібор Пеха захистив у Карловому університеті в Празі і видав дисертацію (Pecha, 1968). Вона містить дві частини. Перша знайомить з концепцією педагогіки та виховної роботи Антона Макаренка, його досвідом і практичним втіленням започаткованих ним принципів. У другій частині йдеться про досвід роботи з двома брнськими дитячими колективами, які були засновані та працювали за концепцією українського педагога. Проф. Пеха розповідав про кілька схожих колективів та результати опитування, проведеного серед молоді стосовно роботи молодіжних колективів. Відтак праця вирішувала деякі теоретичні й навіть фундаментальні проблеми (Pecha, 1968). Довгий час Л. Пеха завідував кафедрою в Оломоуцькому університеті ім. Палацького, викладав теорію виховання.

А ще проф. Пеха користався з будь-якої нагоди їздити до СРСР, аби збирати нові, просто з перших рук, матеріали про життя і творчість Макаренка, які неможливо було оприлюднити як за часів так зв. «нормалізації» (тобто після вторгнення радянських військ до ЧССР 1968 р.), так і відразу після Оксамитової революції 1989 р., коли з водою радянщини виплеснули і дитину «макаренківщини». Тільки вийшовши на пенсію, проф. Пеха зміг написати і видати сенсаційну книжку «Крута поема: Макаренко – як ми його не знаємо» (Pecha, 1999).

Однак унікальні факти і документи, оприлюднені Пехою, за чверть століття мало кому були цікавими, як мало кому, на жаль, сьогодні цікавий і сам Макаренко. Неформальне міжнародне товариство справжніх макаренкологів відходить у небуття, не лишаючи після себе навіть гідних учнів, які б принаймні прочитали їхні праці з такою увагою, з якою вони самі читали одне одного.

За їхніх часів неформальне звання макаренколога ще треба було заслужити, воно давалося не будь-кому, хто захистив дисертацію про Макаренка. Так, Пеха у своїй книжці розповідав, що як чесний науковець, вирішивши на початку 60-х серйозно зайнятися Макаренком, поїхав до Москви, де у тодішній Ленінській бібліотеці було зібрано всі дисертації, захищені в СРСР. І що ж він там побачив? Що у переважній більшості кандидатських дисертацій про Макаренка (жодної докторської тоді ще не було) просто переказувалася «Педагогічна поема», тобто **художній твір письменника** Антона Макаренка. І лиш поодинокі, справжні макаренкологи виходили на рівень аналізу самої Поеми як **специфічного явища педагогічного дискурсу у художній формі**. Таких Пеха при цитуванні виділяє тим, що називає не прізвиськом з ініціалами, а повним ім'ям, ще й по батькові.

Так, звертаючи увагу на важливість автохарактеристики Поеми, яку Макаренко дав у листі до редакції, Пеха не забуває сказати, що першим на її важливість, ще 1978 р., звернув увагу «український літературознавець Михайло Федосійович Гетманець, використавши її як назву своєї статті: "Сказана моя маленька, але необхідна правда"» (Pecha, 1999: 190).

А далі Пеха вказує, що того ж самого року в Харкові вийшла книжка Михайла Федосійовича – «опублікована версія його дисертації», нарешті докторської, але не з педагогіки, а з історії літератури ХХ ст.: «Макаренко і концепція нової людини у радянській літературі 20–30-х років». «Михайло Федосійович Гетманець, – пише Пеха, – в наших особистих розмовах мені скаржився, що радянські макаренкознавці взагалі не відчувають можливості історико-літературного підходу» до спадщини Макаренка (Pecha, 1999: 215).

До речі, проблема педагогічного дискурсу у художній формі не була аж такою новою й на сам час появи головного твору Макаренка. Перший за Нової доби опис педагогічного експерименту у художній формі – «Еміль» Ж.-Ж. Руссо; останній наразі нам відомий – «Продавець щастя» В.Я. Звinyaцьковського (Звinyaцьковський, 2021: 39–226). І головна мета рецепції подібних текстів – зрозуміти сенс і справжні причини звернення педагога-практика (у випадку чистого теоретика, до речі, неможливого) до художньої форми.

Саме цим і займається Пеха, глибоко занурюючись у фактично йому відомі етапи еволюції як педагогічного світогляду, так і психології самого Макаренка. Він

акцентує увагу на тому, що «нам не потрібен переказ думок Макаренка, а відбір тих принципів, котрі мають бути основоположними» (Pecha, 1999). Над Поемою Антон Семенович починає працювати саме в той час, коли освітянське начальство виживає його з колонії Горького, а радянська «перша леді» Крупська у промові на комсомольському з'їзді таврує його метод як «антигуманний» і «нерадянський». Працюючи над **романом** про своє педагогічне життя, ще й услід Гоголю називаючи роман поемою, Макаренко в такий спосіб отримує першу психологічну компенсацію.

Другою ж стане кохання, і саме у листах письменника до коханої чеській дослідниці знаходить ключ до задуму поеми, ось він: «... я зрозумів. Нема ніякої системи колонії Горького, нема взагалі ніякої педагогічної системи. До біса педагогіку! Є тільки живе життя. Справжнє життя. І якщо в ньому є яка не яка людська пристрасть, яке не яке щире, азартне людське захоплення – тоді все буде добре. Виключно на тому все й залежить» (3 листа до Галини Салько від 10 травня 1928 р. – Цит. за Pecha, 1999: 167).

Поема Макаренка – живе художнє втілення цієї пристрасті й цього захоплення. Вони є вічні, вони є безцінні. А знаходились же люди, які в істерії декомунізації доходили аж до того, що дорікали Михайлу Федосійовичу Гетманцю, що він став доктором наук, займаючись **радянським** письменником Макаренком (до речі – безпартійним) і концепцією нової людини у радянській літературі. Запитували із дешевим сарказмом: «І де ж та нова людина?»

А відповідь проста: нова людина Макаренка там же, де нова людина Руссо і всіх інших класиків педагогіки. Відхлине чергова висока хвиля історії, і людина лишиться та ж сама – гола на голій землі. Але ж цей показовий факт не відміняє історичної цінності кожної нової концепції «нової людини». Того, що сам Макаренко називав «великим значенням будь-якої перспективності» – «**програми** в житті людини», «навіть і такої, в якій нема жодного пряника, жодного грама цукру» – «саме так і було складено декларацію комсомольської ячейки, яку Жорка зачитав на загальних зборах» (Макаренко, 1973: 315).

Якби не це останнє уточнення – отже, якби не сила художньої образності – заява про «важливість програми в житті людини» зайняла б своє почесне місце в теорії виховання (як ми пам'ятаємо, саме цей предмет викладав проф. Пеха), але дієздатність «методу перспектив» не здалася б нам безперечно доведеною. Однак тут, у кульмінаційному моменті Поеми (а це так зв. «захоплення Куряжа»), відбувається ще ніде й ніколи небачений діалог **колектива** полтавських «горьківців», вихованих саме «методом перспектив», з **натовпом** харківських «куряжан», якому колектив уже свідомо пропонує стати колективом таким саме шляхом, за тією ж самою програмою, «в якій нема жодного пряника, жодного грама цукру», а просто повернення до нормального життя, та ще й ціною важкої праці.

Нема вічних цінностей, норм, добра і зла? Ні, каже Макаренко, вони є. Є нормальним не жити у бруді, не красти у себе самих; нормально, коли у твоєму ліжку і в твоїй голові не пораються шкідливі комахи, нормально бути чистим і здоровим. «То ви були як ми?» – не вірять куряжани горьківцям. – «Сам Горький був як ви, був таким, як були всі ми – сиротою безпритульним, а тепер ми всі читаємо його книжки і віримо у краще життя». Так чи приблизно так відбувався цей діалог, і кожна дитина **по-своєму** брала в ньому участь, **по-своєму** переживала і реагувала.

Стисло і точно характеризуючи сенс докторської дисертації Гетманця, Пеха писав (Pecha, 1999: 215), що в ній доведено річ цілком парадоксальну. А саме: що Макаренко, наочно, на живих реальних прикладах показавши, що виховання здорової особистості відбувається в колективі і на засадах колективних цінностей, на **художньому** рівні створив живі, реальні образи яскравих індивідуальностей, які ні в якому разі не розчиняються у якомусь єдиному образі колективу. Можна сказати, що колектив у художньому світі Макаренка виконує роль естетичного ідеалу, на який орієнтується і автор (письменник), і головний герой (вихователь), і поступово переорієнтуються юні персонажі (кожен своїм шляхом).

В унікальному дослідженні Лібора Пехи ці юні персонажі Поєми, а точніше – її прототипи, отримують окреме право голосу. Кожне свідчення подано з указанням місця і часу, наприклад:

«25 лютого 1965 р. у Києві записав свідчення Оксани Дмитрівни Іваненко (Оксани з «Педагогічної поєми»), яка мала перед іншими свідками декілька переваг:

1. Прийшла до колонії вже в дорослому віці і не була тоді під таким сугестивним впливом [Макаренка], як вихованці колонії.

2. Прийшла туди як студентка-практикантка педагогічного інституту, тобто більш-менш навчена педагогіці.

3. [На момент свідчення] була зрілою українською письменницею (відомою в світі, зокрема перекладеною і чеською), тобто могла кваліфіковано судити і про літературні аспекти «Педагогічної поєми» (Pecha, 1999).

Отже, у розмові з Пехою Оксана Дмитрівна свідчила: «Педагогічна поєма» – то може найкращий твір Антона Семеновича, але те, про що вона розповідає, у справжньому житті було набагато цікавішим. Зокрема, він сам був набагато кращим, ніж себе зобразив. Найслабші місця поєми – це ті, де автор вигадує те, чого насправді не було. Антон Семенович Макаренко був кращим педагогом, аніж письменником» (Pecha, 1999: 64).

У своїх спогадах Оксана Іваненко писала про те, що її захоплював педагогічний талант Макаренка, і шкодувала, що його промови-експромти на цих вечірніх зборах, коли він виступав з приводу якогось вчинка, що порушив стрункий уклад дня, не можна було застенографувати. «Він виступав завжди без будь-якої знижки на аудиторію, начебто тут сиділи рівноправні з ним свідомі громадяни. Він говорив з пафосом, з великим піднесенням, наводив приклади з літератури, світової історії, коли треба було показати, як негідний вчинок одного може підвести цілий колектив і, навпаки, як благородні дії ведуть усіх уперед (Іваненко, 2012: 77–78). В інших спогадах Оксана Іваненко зауважувала, що нічого спільного такі виступи Макаренка не мали з нотаціями чи доганами: «Здавалося, він говорив не з хлопцями, а зі свідомими дорослими громадянами, які відповідають за свої вчинки. Він не боявся робити глибокі узагальнення, історичні порівняння, і його слухали завжди як заворожені. Його авторитет був непохитний, і водночас просто, невимушено почували себе з ним усі хлопці. І як вірили йому в усьому – адже Антон Семенович зробив їхнє життя таким захоплюючим, цікавим» (Іваненко, 2012).

Однак, створюючи художні образи Оксани та її подруги, також студентки, Рахилі, образи більш-менш «вигадані», автор Поєми переслідує очевидну мету: показати, як прекрасні юні душі, ще не до кінця зіпсовані педагогічною освітою, легко стають на позиції того, що сам Макаренко, як свідчила Оксана Дмитрівна в опублікованих спогадах (Іваненко, 2012), називав «педагогікою здорового глузду – справжньою, новою».

Але можна було б посперечатися з Оксаною Дмитрівною, порівнюючи її мемуари, які друкувалися під назвами «Справжнє життя», «Учитель з великої літери», хоча б із епізодом її знайомства з Макаренком, як він описаний самим Антоном Семеновичем у Поємі.

« – Які домінанти у ваших вихованців переважають? – суворо запитала К[сенія] Варська. <...>

- Ті ж самі домінанти, що й у вас.

- А ви звідки нас знаєте? – якимось недружньо запитала К[сенія] Варська.

- Та ось ви сидіте переді мною і розмовляєте.

- Ну то й що?

- Та я ж вас наскрізь бачу. Ви сидіте тут, наче скляні, і я бачу все, що відбувається всередині вас.

К[сенія] Варська почервоніла, та в цю мить до кабінету вдерлися Карабанов, Вершнев, Задоров та ще якісь колоністи.

- Сюди можна чи тут секрети?

- Авжеж, - сказав я. – Ось знайомтеся – наші гості, харківські студенти.
- Гості? От здорово! А як же вас звати?
- Ксенія Романівна Варська.
- Рахіль Семенівна Ландсберг.
- Семен Карабанов із удаваним занепокоєнням приклав руку до щоки:
- Ой лишенько, навіщо ж так довго? Ви, значить, просто Оксана.
- Ну, байдуже, - погодилася Варська.
- А ви – Рахіль, та й годі?
- Та нехай, - прошепотіла Ландсберг» (Макаренко, 1973: 256–257).

З мемуарів Оксани Іваненко дізнаємося, що за весь час своєї практики і подальшої праці в колонії вони із подругою жодного разу не подивилися в конспекти лекцій своїх інститутських викладачів: «Я потрапила ніби в інший світ. Я зовсім забула, що я в педагогічній «установі для перевиховання неповнолітніх правопорушників», я забула усі свої педагогічні credo, теорії, тести виявлення характерів і т. ін.» (Іваненко, 2012: 75). Антон Семенович точно про те знав і, мабуть, з того тішився, але згадувати про це у Поемі було б навіть дивно. Там Оксана і Рахіль просто члени дружнього трудового колективу колоністів і педагогів, які чесно виконували свої обов'язки на своїх місцях, де в принципі кожного можна було б замінити іншим.

Але було й таке, у чому Оксана та Рахіль були незамінними, а саме – у виконанні ролей закоханих дівчат у виставах колоністського театру, якому Макаренко відводив важливе місце як у своїй педагогічній праці, так і у своїй Поемі. Справа в тім, що дівчата-колоністки відмовлялися від таких ролей, бо соромилися цілуватися на сцені. Навпаки, Оксана і Рахіль охоче бралися за такі ролі, бо залюбки цілувалися з хлопцями-колоністами.

У Поемі автор, він же головний герой, іронічно зауважує: «В усі часи і в усіх народів педагоги ненавиділи кохання. Я й сам ревнував, мені й самому неприємно було бачити, як той або інший колоніст, <...> з презирством подалі закинувши книжку, махнувши рукою на всі якості активного та свідомого члена колективу, вперто починає визнавати авторитет тільки Марусі або Наталки – істот, які незмірно нижче від мене стоять в педагогічному, політичному й моральному сенсі. Однак я завжди мав схильність тверезо розмірковувати з приводу кожної подібної ситуації, і я не поспішав надати своїм ревнотам будь-яких прав» (Макаренко, 1973: 284–285).

Натомість зі спогадів Оксани Іваненко дізнаємося, що Макаренко, як справжній патріот своєї справи, дізнавшись про якусь любовну історію, говорив: «Будь ласка, закохуйтесь, романи, але тільки в колонії! Тільки між собою! Тоді ви будете ще більше любити колонію!» (Іваненко, 2012). І був дуже задоволений, коли не без його участі одружилися дві пари.

Так, мав рацію Лібор Пеха, даючи назву своїй книжці про життя і Поему Макаренка: Поема справді **крута** в усіх сенсах цього як чеського, так і українського слова, хоч мабуть і не всі сенси в обох мовах однаково актуальні. Однак залишається головне, про що вказують українські дослідники відомого педагога: «З позицій нашого часу можна сказати, що його [Макаренка – В.З., І.Ж.] головна проблема – виховання людини, – є **вічною проблемою людства**».

А відкриті Макаренко гуманістичні принципи, як стверджують дослідники, «виявилися придатними для всіх, хто зацікавлений у моральному удосконаленні людини і гуманізації суспільних відносин» (Гетманец М., Гетманец І., 2011: 62).

Неспроста ж Гьотц Хіллг згадував про свої перші враження, коли професор ганноверського університету Гельмут Кентлер, виступаючи у 1961 році перед молодіжною аудиторією, де й був присутній майбутній макаренкознавець, тримав складені стовчиком 7 томів німецького видання «Творів» А.С. Макаренка, що вийшли в НДР, і час від часу звертався за цитатами до цих книг. «Під враженням від натхненної доповіді Кентлера я звернувся до вивчення Макаренка – крім «Педагогічної поеми» і «Книги для батьків», мене насамперед зацікавили стенограми публічних

виступів педагога-письменника, що містилися у 5-му томі», – згадував Хілліг (Хілліг, 2015).

Отже, педагогічна система Макаренка не має часових обмежень. Нам варто пишатися, що маємо таке багатство, як «Педагогічна поема», бо, як стверджує ще один німецький педагог Г. Нооль, цю книгу в Німеччині будуть читати з надзвичайною цікавістю, будуть полемізувати з нею, бо у ній «уміщено більше, ніж одна лише теорія виховання безпритульних» (цит. за: Гетманець М. Ф.; Гетманець І. О., 2011: 192).

А Михайло Федосійович Гетманець як науковець і педагог, який болісно сприймав недоліки реформування української освіти, завжди виступав за удосконалення національної системи підготовки педагогічних кадрів (Гетманець, 2016:126–129), упевнено заявляв, що Макаренка як педагог і як письменник – **гордість українського народу**.

Висновки

Таким чином, у статті охоплено відомі постаті макаренкознавців, «трикутник» професорів – Гьотц Хілліг, керівник марбурзької лабораторії «Макаренко-реферат», український дослідник Михайло Гетманець, і Лібор Пеха, брненсько-оломоуцький науковець. Останній досконало дослідив макаренківську педагогіку. З глибокою повагою Л. Пеха ставився до Михайла Федосійовича Гетманця, який першим звернув увагу на художню майстерність і виховне значення твору Антона Макаренка «Педагогічна поема». Як оломоуцький дослідник, так і український, наполягали на важливості вивчення літературно-педагогічної спадщини Макаренка як педагогіки «здорового глузду».

Розвідка відкриває перспективи подальшого вивчення творів Антона Семеновича Макаренка – Українця і великого Педагога ХХ ст., якого уся європейська і світова спільнота вважає видатним представником української освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гетманець М. (2016) – Гетманець М.Ф. Педагогические этюды. Харьков: Майдан. 166 с.
- Гетманець М.; Гетманець І., 2013 – *Гетманець М.; Гетманець І.* (2013). Статті о Макаренка – педагоге и писателе. Харьков: Майдан.
- Гетманець М. Ф.; Гетманець І. О., 2011 – *Гетманець М. Ф.; Гетманець І. О.* (2011). «Я – писатель Макаренка»: монографія. Харьков: Майдан. 232 с.
- Звизняцковський, 2021 – *Звизняцковський В.Я.* (2021) Коса: Повісті, оповідання, спогади. Київ: Видавничий дім Дм. Бурого. 304 с.
- Іваненко, 2012 – *Іваненко О.* Учитель з великої літери // Оксана Іваненко. Мої казки і мої дороги вчииелі: спогади, казки. Київ: Веселка, 2012. С. 72–87.
- Іваненко, 2012 – *Іваненко О. Д.* Настоящая жизнь (2012) // Альманах Макаренко. URL: http://makarenko-museum.ru/alm/n09/ASM_alm_2012_1_Ivanenko_O_True_life.htm
- Макаренко, 1973 – *Макаренко А. С.* (1973) Педагогічна поема. Київ: Радянська школа, 508 с.
- Хілліг, 2015 – *Хілліг Гетц.* Как я открыл педагога Макаренко. Витоки педагогічної майстерності. 2015. Випуск 16. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5654/1/Hillig.pdf>
- Hillig, 2003 – *Hillig G.* (2003) Seznámil nás Makarenko. Moje vzpomínky na Libora Pechu (1926-2002) // *Pedagogická orientace* Roč.13, č. 1.
- Hundert, 1988 – *Hundert J.* (1988) Anton Makarenko. Neue Studien zur Biographie / Hrsg. von G. Hillig. Bremen: Edition Temmen.
- Pecha, 1968 – *Pecha L.* (1968) Makarenko a současná kolektivní výchova. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Pecha, 1999 – *Pecha L.* (1999). Krutá poema: Makarenko – jak ho neznáme. Brno: Doplnek.

REFERENCES

- Hetmanets, 2016 – *Hetmanets M. F.* (2016) *Pedagogicheskie etyudy*. Harkov: Majdan. 166 p.
- Hetmanets M.; Hetmanets I. 2013 – *Hetmanets M.; Hetmanets I.* (2013) *Staty o Makarenko – pedahohe y pysatele*. Kharkov: Maidan.
- Hetmanets M. F.; Hetmanets Y. O., 2011 – *Hetmanets M. F.; Hetmanets Y. O.* (2011). «Ia – pysatel Makarenko»: monohrafiya. Kharkov: Maidan.
- Zvinyatskovsky, 2021 – *Zvinyatskovsky V.* (2021). *Kosa: Povisti, opovidannia, spohady*. Kyiv: Vydavnychi dim Dm. Buraho. [in Ukrainian]
- Ivanenko, 2012 – *Ivanenko O.* (2012). *Uchytel z velykoi litery // Oksana Ivanenko. Moi kazky i moi dorohi vchyyeli: spohady, kazky*. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian]
- Ivanenko, 2012 – *Ivanenko O. D.* (2012). *Nastoiashchaia zhyzn // Almanah Makarenko*. URL: http://makarenko-museum.ru/alm/n09/ASM_alm_2012_1_Ivanenko_O_True_life.htm
- Makarenko, 1973 – *Makarenko A. S.* (1973) *Pedahohichna poema*. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian]
- Hillig, 2015 – *Hillig G.* (2015) *Kak ya otkryl pedagoga Makarenko*. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5654/1/Hillig.pdf>
- Hillig, 2003 – *Hillig G.* (2003) *Seznámil nás Makarenko. Moje vzpomínky na Libora Pechu (1926–2002) // Pedagogická orientace* Roč.13, č. 1. [in Czech].
- Hundert, 1988 – *Hundert J.* (1988) *Anton Makarenko. Neue Studien zur Biographie / Hrsg. von G. Hillig*. Bremen: Edition Temmen [in German].
- Pecha, 1968 – *Pecha L.* (1968) *Makarenko a současná kolektivní výchova*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. [in Czech].
- Pecha, 1999 – *Pecha L.* (1999). *Krutá poema: Makarenko – jak ho neznáme*. Brno: Doplněk. [in Czech].

Received 15 June, 2023

Accepted 01 July, 2023